

Наргиза Шоалиева

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
филология фанлари номзоди
nshoaliyeva74@mail.ru

МИРЗО АБДУЛҚОДИР БЕДИЛ ШЕЪРЛАРИДА ИРФОНИЙ ВА БАДИИЙ ҚАРАШЛАР

МИСТИЧЕСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ В СТИХАХ МИРЗО АБДУЛКАДИРА БЕДИЛА

MYSTICAL AND ARTISTIC VIEWS IN POEMS BY MIRZO ABDULKADIR BEDILA

Бедилнинг бой маънавий мероси Марказий Осиё мутафаккирларини бефарқ қолдирмаган. Бедил “дунёвий ва диний илмларни бир-бирига зид қўйишни ноўрин деб билади, айримлар айтганидай, аниқ фанлар ёки фалсафа диний эътиқодни заифлаштирмайди, аксинча, барча илмларни Илоҳдандир. Бедил илм-фанни эгаллашгина етарли эмас, деб ҳисоблайди ва илми амалиётга тадбиқ этиш, ҳаёт билан боғлашни талаб қилади. Шундагина илм ҳаётда ўз натижасини кўрсатади, дейди.

Калид сўзлар: Мирзо Абдулқодир Бедил, ирфон, илм, илоҳ, борлик, эзгулик, ёвузлик, фан.

Богатое духовное наследие Мирзы Абдулкадир Бедил не оставили равнодушным мыслителей Центральной Азии. Когда Бедиль говорит: «Неуместно противоречить светским и религиозным наукам. Это укрепляет нашу веру в бесконечность Его силы. Бедил считает, что одного лишь овладения наукой недостаточно, а применение науки на практике требует соединения ее с жизнью. Только тогда, говорит он, наука покажет свои результаты в жизни.

Ключевые слова: Мирза Абдулкадир Бедил, ирфан, знание, бог, бытие, добро, зло, наука.

Mirza Abdulkadir Bedil's rich spiritual heritage have not left Central Asian thinkers indifferent. When Bedil refers primarily to the sciences, he says, “It is

inappropriate to contradict the secular and religious sciences. strengthens our faith in the infinity of His power. Bedil believes that mastering science alone is not enough, and applying science to practice requires connecting it with life. Only then, he says, will science show its results in life.

Keywords: Mirza Abdulkadir Bedil, irfan, knowledge, god, being, goodness, evil, science.

КИРИШ

Мирзо Абдулқодир Бедилнинг буюк мутафаккир, шоир ва файласуф бўлиб етишишида Шарқ алломалари ва мутасаввиф шоирларнинг ижоди алоҳида аҳамиятга эгадир. Айниқса, Шайх Фаридиддин Аттор, Шайх Саъдий Шерозий, Мавлоно Жалолиддин Румий, Шайх Азизиддин Насафий, Имом Муҳаммад Ғаззолий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Мавлоно Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг ижоди Бедилни ҳар доим қизиқтириб келган. Манбаларда келтирилишича, Бедил Саъдийнинг “Тулистон” ва “Бўстон”ини мароқ билан ўқиган ва унинг таъсири билан бу ҳақда ўзига “Бедил” тахаллусини олган.[1:58] Албатта, файласуф ижодида Қадимги Юнон мутафаккири Арастунинг таъсири ҳам салмоқли бўлган. Биз буни Бедилнинг “Ирфон” асарининг бир неча саҳифалари Арастуға бағишланганидан ҳам билиб олишимиз мумкин. Бедилнинг дунёвий илмлар соҳасидаги изланишларига ўз навбатида Арасту билан бир қаторда Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём, Насириддин Тусий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби алломаларимизнинг таъсири ҳам бўлган.

Мирзо Бедил инсоннинг ахлоқий кадриятларини синчиклаб ўрганар ва таҳлил қилар экан, барча кишиларнинг хулқ-одоби бир даражада эмаслиги, яхши хулқ бор жойда ёмон, салбий хислатлар ҳам борлигига эътибор беради. Кишилар орасида саҳийлар ва бахиллар, тўғрилар ва эгрилар борлигини кўриб, инсонда олийжаноб хислатларни ривож топтириш йўллари излайди. Инсонлар хулқидаги бу икки хиллик, яъни, яхши ва ёмон хулқларнинг мавжудлиги ҳақидаги Бедил илгари сурган ғоялар Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий қарашлари билан уйғунлигини кўришимиз мумкин.

АСОСИЙ ҚИСМ

Мирзо Бедилнинг ҳаёти ва ижодига ижобий таъсир кўрсатган омиллар нафақат унинг онасининг тарбияси, балки амакиси Мирзо Қаландар ва тоғаси Мирзо Зарифларнинг илм ва ахлоқ йўлидаги тарбияси ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Чунки Мирзо Қаландар ва Мирзо Зарифлар ўз даврида етук илм эгалари ҳисобланганлар. Улар тасаввуф адабиётини, араб грамматикасини яхши билишган. Бу эса Мирзо Бедилнинг илм-маърифат йўлидаги изланишларига ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Бедилнинг буюк мутафаккир ва етук инсон бўлиб етишишида амакиси Мирзо Қаландарнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга дейиш мумкин. Чунки Мирзо Қаландар илм ва ахлоқни бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда қараб, тарбияга лоқайд муносабатда бўлган илмдан юз ўгиришни, доноликка нафақат китоб орқали, балки иқтидорли салафларнинг сўзларига ошно бўлиш орқали эришиш мумкин эканлигига урғу беради. Шунингдек, улар сиймосида ҳақиқат нафислиги ва фикрлар зарифлиги намоён бўлишини таъкидлаб, Бедилни донолик сари юз буришга чақиради. Бедилнинг “Чор унсур”, “Ирфон”, “Тилисми ҳайрат”, “Муҳити аъзам” каби асарларида борлиқни билиш ва инсоннинг ўз-ўзига муносабати масалаларида ақл, ахлоқ, донолик, комиллик муаммолари бевосита тасаввуф таълимоти ғоялари асосида илгари сурилган.

Бедилнинг бой маънавий мероси, ахлоқий қадриятлари Марказий Осиё мутафаккирларини бефарқ қолдирмаган. Кейинги даврларда бу улкан маънавий мерос алломаларимиз, адиб ва файласуфларимиз томонидан ривожлантирилган.

Бедил фан коинотни тадқиқ этади, ҳар бир нарса ҳақида билим беради, инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида қўлланма бўлиб хизмат қилади, дейди:

*То нагирӣ зи илм хома ба даст,
Сурати ҳеч чиз натвон баст.
Ғайри илм он чи карданат, рассом,
Нест ҷуз ҷаҳду ҷаҳл ҷумла аъдом.
Илм ҳар ҷо кафили табдир аст,
Ғолибият далели таъсир аст.*[1:63]

Бедил илм толибини рассомга ўхшатади, фанни қаламга ташбеҳ қилади. Рассом қаламсиз ҳеч бир нарсанинг суратини чиза олмаганидек, одам ҳам илмсиз ҳеч бир нарсанинг ҳақиқатини била олмайди. Илмсиз билганларинг нуқул жоҳилликдан иборатдир. У ҳар ерда табдирнинг кафилидир, ғалаба таъсирининг далилидир, дейди.

Бедил фан деганда биринчи навбатда фалсафа, геометрия ва тиббиёт фанларини кўзда тутар экан, “дунёвий ва диний илмларни бир-бирига зид кўйишни ноўрин деб билади, айрим мутаассиб уламолар айтгандай, аниқ фанлар ёки фалсафа диний эътиқодни заифлаштирмайди, аксинча, барча илмларни Илоҳдан деб билиш Илоҳ кудратининг чексизлигига бўлган иймонимизни мустаҳкамлайди”. [2:63]

Бедил илм-фан олам ҳодисалари, нараса-ашёлар тўғрисида бизга ишончли билимлар беражигига шубҳа қилмайди. Шунинг учун ҳам у инсоннинг бахт-саодати илм-фанни эгаллашда, деб билади:

*Мағз шуд қашр ағар ба ҷаҳл кашид,
Қашр мағз аст чун ба илм кашид.
Ҳарки шамъаш зи илм дарғирад,
То абад доғи марғ напзирад.* [1:64]

Маъноси: Киши жаҳолатга берилса, мағз пўчоққа ва аксинча, илм-маърифат ила киши пўчоқни мағзга айлантиради. Кимнинг шамъи илм билан ёқса, у мангу яшайди.

Бедил талқинига кўра, “илм – Мавжудотнинг, Борлиқнинг жамики хислат-хусусиятлари, қонуниятлари, низомияси, тартиб ва таркибини ташкил этувчи жиҳатлари, заррадан коинот қадар ягоналикда бўлган оламнинг ҳаракати ҳақидаги билимлар мажмуидир. Бунга, шубҳасиз, биринчи навбатда, Аллоҳ зоти ва сифатлари тўғрисидаги билимлар ҳам киради. Хуллас, Илм – Аллоҳнинг ҳақиқати, Унинг кудрати, амрлари, тажаллийси.

Бедил ёзади:

*Чист илм? – Асли қудрати Бечун,
Назми жамъияти зухуру бутун.
Ҳусни миръоти оламу маълум,
Нури тамйизи ҳокиму маҳкум.
Ҳар чи фаҳмидаи зи пасту баланд,
Илм онжо расондаст каманд.*

Маъноси: *Илм нима? Холиқи ламязал қудратининг асл моҳияти, зоҳирӣ ва ботиний моҳиятлар, ҳақиқатларнинг низоми, тартиби; олам ва ундаги барча нарсалар кўзгусининг ҳусну жамоли, ҳокимлик ва итоатликлар фарқининг нури. Баланду пастликлар – хилма-хил, турфа кўриниш, ашёлардан нимани англаган бўлсанг, илм буларнинг барчасини ўз арқони билан боғлаган.*[2:7]

Бедил илм-фанни эгаллашгина етарли эмас, деб ҳисоблайди ва илмни амалиётга тадбиқ этиш, ҳаёт билан боғлашни талаб қилади. Шундагина илм ҳаётда ўз натижасини кўрсатади, дейди. Бедилнинг инсон тафаккури, ақлининг қудратига қаттиқ ишониши, унинг қуйидаги мисраларида ифодаланган:

Маънии тафаккур гуври ашёт.[1:71]

Маъноси: *Тафаккурнинг маъноси ашённинг тубига етишдадир.*

*Тафаккур маънии асрор фаҳмӣ,
Тааммул қишуру рӯи кор фаҳмӣ.*[1:71]

Маъноси: *Тафаккур сирларнинг маъносини тушунди, ўйлаш эса муҳокама ишнинг бошланиши ва натижасини англади.*

Бедил инсон ақл-тафаккури ҳақида яна шундай дейди:

*Кас надид он чи ақл нанмояд,
Баста аст он ки ақл накшояд.*[1:71]

Маъноси: *Ақл кўрсатмаганни киши кўрмади. Ақл очмаган нарса одамга яширин бўлиб қолди. Бедилнинг бу ҳикматли сўзлари Алишер Навоийнинг инсон ақл-қудрати тўғрисидаги ғоясини эслатади:*

*Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.*

Бедил фалсафасида яхшилик ва ёмонлик, адолат, ишқ-муҳаббат каби ахлоқий тушунчалар катта ўрин эгаллаган. У яхшилик ва ёмонлик каби ахлоқий категорияларга алоҳида эътибор беради. Инсоннинг ўз бахт-

саодати йўлида меҳнат қилиши, атрофдагиларга эзгу муносабатда бўлиши, ўзгалар бахтини ўз бахти деб билиши, ўзининг ва бошқаларнинг муваффақиятидан қувониши инсон баркамоллигининг белгисидир.

Бедил инсоннинг фазилат ва нуқсонларини бир олам деб ҳисоблайди ҳамда фазилатни яхшилик, деб мадҳ этади, нуқсонларни эса ёмонлик, деб қоралайди. “*Инсон фақат яхши қилмиши, иши билангина узоқ давр яшаши мумкин*”,[3:12] деган фикр ҳам Бедилга тегишлидир.

Бедил жаннат ва дўзах тушунчаларини инсоннинг меҳнати, феъл-атвори билан белгилайди. Ҳақиқатдан ҳам феъли ёмон, жанжални яхши кўрадиган, ёмонликни касб қилган, дангаса одамлар давраси дўзах билан баробардир. Аксинча, яхши хулқли, меҳнат билан атрофни боғу бўстон қилиб, меҳрини одамлардан аямаган инсонлар макони бамисоли жаннатдир. Инсоннинг қўли чўлни гулистонга, боғу бўстонга айлантеришини халқимиз қадимдан билади. Бу ҳақда Бедил шундай дейди:

*Қайдаким ёмон феъл бўлди раҳнамо
Жаҳаннам шундадир, билиб қўй, аммо
Яхшилик уругин сепсанг ҳар томон
Жаннат мевасини беради шу он.*[4:12]

Мирзо Бедил инсоннинг ахлоқий қадриятларини синчиклаб ўрганар ва таҳлил қилар экан, барча кишиларнинг хулқ-одоби бир даражада эмаслиги, яхши хулқ бор жойда ёмон, салбий хислатлар ҳам борлигига эътибор беради. Кишилар орасида сахийлар ва бахиллар, тўғрилар ва эгрилар борлигини кўриб, инсонда олийжаноб хислатларни ривож топтириш йўллари излайди. Инсонлар хулқидаги бу икки хиллик, яъни, яхши ва ёмон хулқларнинг мавжудлиги ҳақидаги Бедил илгари сурган ғоялар Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий қарашлари билан уйғунлигини кўришимиз мумкин.

Мирзо Бедил Саъдий ижоди билан жуда яхши таниш бўлган ва унинг “*Гулистон*” ва “*Бўстон*”ини севиб ўқиган. Демак, Бедил ахлоқий қарашларининг шаклланишида

уларнинг таъсирини ҳисобга олсак, *яхшилик* ахлоқий тушунчаси талқинида ҳам яқин бўлган, деган хулосага келамиз.

Бедил яхшилик ҳақида фикр билдирганда Жалолиддин Румий ижодидан ҳам баҳра олганлигини кўришимиз мумкин. Румийнинг фикрича, яхшилик ва ёмонликнинг имтиҳони, тилла қайнатилгач, кир-чирлари сатҳга қалқиб чиққанга ўхшаш бир ҳолдир. Тилло ана шу зайл қайнаб, риёзат чекиб, яъни, соф олтинга айланади. Румий демоқчики, инсон ўз фаолияти жараёнида инсонларга яхши хулқи, муносабати, фаолияти жараёнида ўзида мужассамлашган олийжаноб хислатларини намоён этади. Бошқалар билан бўлган ахлоқий муносабатда ўзини кўзгуда кўргандек яхши ва ёмон жиҳатларни ажратиб олади.

*Яхшилик қилсанг ўз дилинг бахтга ёр,
Ёмонлик кўргузсанг кўнгилда ғубор.
Ҳали қиёмат кун келгани йўқ-ку,
Яхшилик қилавер, ҳисоб не даркор.*[5:51]

Одамлардаги лоқайдлик, бемехрлик, фаросатсизлик худди музлаган чечакни эслатади, ундайлардан яхшилик кутиш керак эмас, дейди Бедил:

*Қайдаки мавжуддир лутф ила карам,
Ул киши таъбиға илиқликдир зам.
Яхшилик истаманг совуқ кишидан
Музлаган чечакнинг иси жуда кам.*[6:52]

Қачонки, лутф ва карам, яъни, хайрхоҳлик, яхши муносабатлилиқ, мурувватлилиқ каби ахлоқий туйғулар инсонда мужассам бўлса, ундай кишилар табиатида доимо илиқлик, меҳр-оқибат бўлиши таъкидланади. Ўсимлик қуёш нурига интилиб яшаганидек, инсон ҳам илиқликка, яхшилик нурига талпиниб яшайди.

Бедил яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр билдирганда ҳар иккаласи ҳам инсоннинг ўзига боғлиқ эканлигига урғу беради:

*Яхшилик-ёмонлик мўлу қўл бунда,
Қилмишинг ҳолидан огоҳ бўл бунда,
Қўлинг олур улким, қўлини олдинг,
Барчанинг фойдаси қўлма-қўл бунда.*[6:116]

Мирзо Бедил инсонларнинг ҳар бир қилмиши нафақат ўзгалар учун, балки ўзи учун ҳам аҳамиятли эканлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади:

*Ин жаҳон кўҳ асту феъли мо нидо,
Сўй мо ояд нидоҳоро садо.*[8:122]

Маъноси:

*Бу жаҳон – тоғ, феълимиз гўё нидо,
Бизга қайтар бу нидолардан садо.*

Яъни, дунё тоғ кабидир. Тоғда янграган садоларимиз акси ўзимизга қайтиб келади. Бу дунёда ким нима қилмасин, пировардида натижасини кўради. Халқимиз тили билан айтганда, бу дунё қайтар дунё, нима эксак, шуни оламиз. Худди шу сингари фикрларни Юсуф Хос Ҳожибда ҳам кўрамиз. Унда шундай дейилади: “Ким яхшилик қилса, ўзи ҳам яхшилик кўради. Ундайлар камситилган ёки таҳқирланганларни ажратиб қўймайди”.[9:146]

Бедил инсонларни фақат яхшиликка, тўғрилиқка даъват этар экан, бу йўлда тўсиқ бўлувчи ёмон сўзловчи, ғийбатчи кишилардан йироқ бўлишга чакиради: “Агар яхшилардан бегона бўлмайман, ажралмайман десанг, ёмон сўзловчи, ғийбатчилар билан ошнолик қилма. Ўзингни тўғри кўрсатмоқчи бўлсанг, ойнанинг орқасига боқма”.[7:74]

Агар сурат ёмон бўлса, ойнадаги акс ҳам ёмон кўринади. Бизнинг тафакқуримиз ҳам етуклик даражасида бўлмаса, нарсалар ва ҳодисаларни тўғри тасаввур эта олмаймиз. Бедил, худди Форобий сингари, ақл, ахлоқ, билим бирлигига алоҳида аҳамият беради. Чунки инсон ақл билан билимга эга бўлмаса, тафаккур ва онгини ривожлантирмаса, у яхшиликнинг қадрига етолмайди. Мирзо Бедил яхшилик, ахлоқий поклик ҳақида фикр билдирганда, бу тушунчаларни ақл-идрок, илм-маърифат билан бир бутун ҳолда олиб қарашга ҳаракат қилади:

*Киши табиатини фош этса идрок,
Фақат яхшиликка этар иштирок.
Илмдан бебаҳра қолади таъби,
Бадфеълидан кечиб бўлолмаса пок.*[10:19]

Инсон қалби эзгулик ва илм нурига тўлса маърифат ҳам мулойимлик билан намоён бўлади. Айни вақтда миллий мафкурамизнинг замирида ҳам биз мулойимлик, маърифатлилик гоёси моҳиятини яққол кўришимиз мумкин.

Ахлоқ ва маънавиятда мулойимлик мужассам. Шундан келиб чиқиб, инсонлар ўртасидаги муносабатларда мулойимлик, ҳилимлик устувор бўлиши бугунги кун талаби даражасига кўтарилмоқда. Мулойимлик, ҳилимлик йўқ жойда, инсоний муносабат, ахлоқий қадрият ҳақида оғиз очиб бўлмайди.

ХУЛОСА

Бугунимизнинг асосий вазифаси ўсиб келаётган ёш авлод онгига, қолаверса, республикамизнинг барча фуқаролари онгига мана шу маърифат, эзгулик нурини сингдириш, бу нурни ҳаёт манбаига айлантиришдир.

Мирзо Абдулқодир Бедил фаласафий қарашларида *донолик*, *ҳикмат*, *ирфон* муҳим ўрин эгаллайди. Ҳикматсиз, доноликсиз бирор илмга, бирор ижодга қўл уриш ёки унинг инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Бедилнинг тасаввуф таълимотида донолик масаласи ўзига хос таҳлил қилинади. Бедил билим, доноликда қалбнинг ролини ҳам эътироф этади.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Иброҳим Мўминов. (1969) Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: “Фан”, – Б. 58.
2. Нажмиддин Комилов. (2005) Ирфон нури Абулмаоний. / “Бедил ва ўзбек маънавияти” мавзусидаги халқаро анжуман материаллари. – Т.: “Мовароуннаҳр”, Техрон: “Ал-Ҳудо” халқаро нашриёти., – Б.8.
3. Низомиддинов И. (1970) Мирзо Абдулқодир Бедил. – Т.: “Фан”, – Б.12.
4. Мирзо Абдулқодир Бедил. (1960) Комде ва Мудан. – Т.: “Ўзбекистон”, – Б.76.
5. Мирзо Абдулқодир Бедил. (2005) .Шавқингни ёд этиб. Т., – Б. 51.
6. Мирзо Абдулқодир Бедил. (1974). Рубоийлар. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, – Б.51
7. Мирзо Абдулқодир Бедил. (1956) – Душанбе: “Ирфон”, – Б.74.
8. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. / Асқар Маҳкам таржимаси. – Б. 122.

9. Қадимги ҳикматлар. / Тузувчи Н.Раҳмонов. – Б.146
10. Мирзо Абдулқодир Бедил. Рубоийлар. / Шоислом Шомухамедов таржимаси. – Б.19.
11. Shoaliyeva, Nargiza (2019) “SEVEN STAGES IN “MANTIC UT-TYRE” (“THE JOURNEY OF LOGIC”) BY ATTAR IN SUKHROB SIPEHRI’S POEM “ADRESS”,” The Light of Islam: Vol. 2019 : Iss. 4 , Article 19. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiiau/vol2019/iss4/19>